

Boekbesprekingen

Rectificatie

In *Mens & Maatschappij* 2005-4 is het boek *De buurt als belemmering?* ten onrechte toegeschreven aan W. Bouma van der Laan. De juiste naam van de auteur is W. van der Laan Bouma-Doff en het boek is geschreven met medewerking van A. van Putten.

Spijker, J. *Socioeconomic determinants of regional mortality differences in Europe*

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, Population Studies
Handelsuitgave: Amsterdam: Dutch University Press, 2004, 303 pp.
ISBN 90 3619 012 6

Huidige sterfjepatronen in West-Europa hebben plaats in 'het tijdperk van uitgestelde degeneratieve ziekten', terwijl de sterfjepatronen van de meeste Oost-Europese landen begrepen moeten worden in het licht van 'het tijdperk van de degeneratieve en door de mens veroorzaakte ziekten'. Dit vormt de context van het onderzoek van Jeroen Spijker, waarvan de resultaten zijn gebundeld in een mooie dissertatie. Het doel van Spijkers onderzoek was het belang van sociaal-economische factoren te bepalen voor verschillen in sterfte in Europa, over de tijd en tussen landen en regio's binnen landen.

Dit onderzoek komt tegemoet aan de roep om meer aandacht voor de 'upstream'-factoren die de gezondheid van en de sociaal-economische gezondheidsverschillen in de samenleving bepalen. Logischerwijs wordt hierbij gebruik gemaakt van het ecologische studiedesign. De grote heterogeniteit binnen Europa wat betreft de sociale, de politieke en de economische ontwikkeling van landen wordt op een inzichtelijke manier aangevend om verklaringen te zoeken voor verschillen in het sterfjepatroon binnen Europa, zonder dat deze heterogeniteit als slechts een bemoeilijkende factor wordt beschouwd. Spijker erkent de mogelijke problemen van ecologische studies op landniveau, en wendt twee casestudies aan van regionale sterfteverschillen in Tsjechië en in Nederland om deze problemen deels te ondervangen. De reden die Spijker hiervoor geeft is dat regionale studies meer precieze analyses toelaten omdat landenspecifieke factoren die de associaties tussen sociaal-economische factoren en sterfte kunnen vertekenen niet of nauwelijks een rol spelen op regionaal niveau.

Het hoofdstuk waarin het theoretische raamwerk uiteen wordt gezet is een toonbeeld van veelomvattendheid. Spijker wijdt bijvoorbeeld niet minder dan 23 pagina's aan het introduceren van het levensloopperspectief en de rol van sociaal-economische factoren daarin in relatie tot sterfte. Hoewel de diepte en breedte van de achtergrond die hier besproken wordt indrukwekkend zijn, is het niet direct ook verhelderend. In de epidemi-

ologie geeft het levensloopperspectief aan dat de gezondheid van een individu bepaald wordt vanaf de geboorte tot het graf, en dat blootstelling aan factoren eerder in het leven van invloed (kunnen) zijn op iemands gezondheid vele jaren later. Dit idee moet ook toegepast worden binnen sterfteprojecties, meent Spijker, omdat het effect van sociaal-economische factoren vaak pas vele jaren later in sterfte wordt omgezet. Hiermee ben ik het eens, maar binnen de epidemiologie heeft het levensloopperspectief meer betekenis dan alleen het idee dat gezondheid gedurende het verloop van het leven wordt bepaald. Zo maakt het onderscheid tussen kritieke perioden, tussen 'pathways', waarbij een benadeelde positie op sociaal-economisch gebied in een bepaalde fase van het leven leidt tot grotere kans op het verkrijgen van een lagere sociaal-economische positie in opeenvolgende fasen (bijvoorbeeld: een lagere opleiding leidt tot een grotere kans op een lager inkomen), en tussen accumulatie, waarbij de effecten van lagere sociaal-economische status in verschillende fasen van het leven allemaal onafhankelijk bijdragen aan de gezondheid. Dit onderscheid is voor het bepalen van het effect van sociaal-economische factoren op sterfte in de populatie waarschijnlijk minder relevant, waardoor Spijkers introductie van het levensloopperspectief wat gekunsteld kan lijken.

Het empirische deel bestaat uit vier hoofdstukken, waarvan twee hoofdstukken zijn gewijd aan de verklaring van regionale sterfteverschillen binnen Tsjechië en binnen Nederland. De tegenstelling tussen Oost- en West-Europa komt daadwerkelijk aan bod in slechts één hoofdstuk. Daarnaast blijkt dat voor Oost-Europa geen gegevens verkregen konden worden over roken, groente en fruit-

consumptie en vervuiling, terwijl die factoren toch juist van belang moeten zijn voor het verklaren van sterfte in landen die zich in het tijdperk van door de mens veroorzaakte ziekten bevinden. Per slot van rekening schrijft Spijker zelf in een eerder hoofdstuk: 'Given the strong influence of both smoking and occupation on mortality and the fact that the two factors are invariably linked, it is nevertheless *pertinent* that both are included in mortality analysis' (cursivering MH).

Ondanks bovengenoemde kritiekpunten is het lezen van deze dissertatie aan te raden voor iedereen die is geïnteresseerd in de determinanten van sterfte in het algemeen, en het belang van sociaal-economische factoren in het bijzonder. De uitkomsten van deze studie zijn niet alleen van belang voor toekomstige sterfteprojecties, waarop het onderzoek eigenlijk is gericht, maar ook voor onderzoek op het gebied van sociaal-economische gezondheidsverschillen. Liefhebbers van het Lynch-Wilkinson debat over relatieve inkomensongelijkheid en gezondheid raad ik speciaal aan om hoofdstuk 4 te lezen.

Martijn Huisman

Koster, F.

For the time being. Accounting for inconclusive findings concerning the effect of temporary employment relationships on solidarity behaviour of employees

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen/ICS, 2005, 186 pp.

In sociologische theorieën neemt 'solidariteit' een prominente plaats in. Of men nou

kijkt naar theorieën in de traditie van het structureel functionalisme, het symbolisch interactionisme of de rationele-keuzetheorie, de vraag naar het ontstaan van solidariteit staat bij al deze tradities op het programma en de antwoorden zijn nog lang niet volledig. De wetenschappelijke alsmede de maatschappelijke relevantie van 'solidariteit' is onbetwist. Zonder solidariteit geen samenleving. Bovendien wordt thans een oude discussie over het al dan niet teloorgaan van maatschappelijke solidariteit en cohesie opnieuw gevoerd. Dus, een mooi startpunt voor een dissertatie, zeker als het probleem wordt afgebakend tot het terrein van solidariteit op het werk. Kusters proefschrift trekt vanuit de gedachte dat door moderne arbeidsverhoudingen, zoals tijdelijke contracten, solidariteit op het werk onder druk komt te staan. Werknemers in tijdelijke dienst hebben weinig belang om zich solidair ten opzichte van de organisatie te gedragen. Waarom zou men iets doen voor het collectief, als men er binnenkort toch niet meer bij hoort? In twee van de vier empirische hoofdstukken in Kusters proefschrift wordt de vraag of tijdelijke dienstverbanden solidair gedrag beïnvloeden expliciet aan de orde gesteld. Een hoofdstuk richt zich daarbij op promovendi, een ander vergelijkt medewerkers met tijdelijke en permanente dienstverbanden in tien verschillende organisaties. Het blijkt dat promovendi in het eerste en het laatste jaar van hun dienstverband minder solidariteit tonen. Wie in het vijfde jaar van het AiO-schap is, gedraagt zich het minst solidair. Deze uitkomst is geheel overeenkomstig met de voorspelling en ook met experimenten vanuit de speltheorie, waar mensen in de laatste ronde in het algemeen zo veel mogelijk winst voor zichzelf proberen

te behalen. Naar mijn mening is er echter toch een verschil tussen dergelijke experimenten en de situatie van promovendi: als ze in het vak willen blijven, kunnen ze niet ervan uitgaan dat de toekomst na de promotie eindigt. Sterker nog: de meeste promovendi zullen veel doen om meer ronden te mogen spelen. Ze willen postdoc worden of ten minste een goede reputatie – en daarmee de kans op goede referenties – houden. Zo redenerend is het resultaat dus eerder een raadsel voor de theorie dan een bevestiging.

In het andere hoofdstuk waarin werknemers in organisaties worden vergeleken is er helemaal geen verband tussen het soort dienstverband en solidair gedrag gevonden. Toch is de tijdsdimensie in arbeidscontracten niet onbelangrijk, want de verwachting dat men met dezelfde collega's zal blijven samenwerken heeft een duidelijk positief verband met solidair gedrag. Waarschijnlijk is dit resultaat zeer belangrijk en verdient meer discussie: als we de tijdshorizon maar lang genoeg doortrekken, zijn namelijk alle contracten van tijdelijke aard. Waar het om gaat is wellicht vooral hoe lang deze tijd zal duren, hoe lang de schaduw van de toekomst dus is.

In de andere twee hoofdstukken waarin onderzoek wordt gerapporteerd is solidair gedrag vergeleken met organisationeel burgerschap, en het verband tussen verschillende soorten afhankelijkheden met solidair gedrag onderzocht. Interessant is vooral de bevinding dat informele afhankelijkheden bij gelijktijdige taakafhankelijkheden negatief samengaan met solidariteit, en beide afhankelijkheden afzonderlijk een positief verband met solidariteit vertonen.

Ik mis in het proefschrift een beetje de reflectie op de bevindingen en ook wat verbindende en generaliserende argumenten (en analy-

ses) tussen de verschillende hoofdstukken. Indien het resultaat van de lagere solidariteit van promovendi in hun laatste jaar bijvoorbeeld te generaliseren is, dan zouden ook werknemers die tegen het einde van hun contract lopen, zich minder solidair moeten gedragen. En indien het zo is dat solidair gedrag niet verklaard kan worden vanuit het dienstverband, maar vooral vanuit de interactie tussen de betrokkenen, dan zouden werkenden die minder gelegenheid hebben tot interactie – bijvoorbeeld parttimers – zich ook minder solidair moeten gedragen.

Bij het lezen verbaasde mij echter vooral dat er zo weinig te zeggen valt over de institutionele en contextuele condities voor solidair gedrag. Blijkbaar is er helemaal geen verschil tussen de onderzochte organisaties. Ook het soort werk dat men doet, de kenmerken van de afdeling en andere werkenden, lidmaatschap in een vakbond, interne arbeidsmarkten enzovoort, komen in de theoretische discussie noch in de empirische beproeving terug. Daardoor lijken sommige bevindingen wat moeilijk te plaatsen. Men zou toch graag meer willen weten over de omstandigheden, die ertoe doen dat iemand zich als eerste (dus niet in reactie op een ander) solidair gedraagt.

Dit is een proefschrift waarbij men graag vervolgonderzoek zou willen zien. Zo kan bijvoorbeeld het gebruikte theoretische perspectief op solidair gedrag – solidair gedrag speelt binnen een diadische relatie – nog verder uitgewerkt worden. Een van de voordelen van dit perspectief ligt naar mijn mening in de mogelijke differentiaties: het wordt begrijpelijk dat men zich solidair gedraagt tegenover die ene collega, maar juist niet tegenover een andere. Nu zou men argumenten over deze verschillen kunnen formuleren

en toetsen. De vraag die men dan beantwoordt, is: wie gedraagt zich solidair tegenover wie, en waarom? Een andere interessante vraag zou zijn of het verband tussen iemands contract en solidair gedrag ook geconditioneerd wordt door de contracten van de collega's. Hopelijk mogen we dus in de toekomst hierover nog lezen.

Beate Völker

Los, W.

Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw

Hilversum: Verloren, 2005, 368 pp.

ISBN 90 6650 887 2

Soms zijn er projecten van lange duur. Het hier besproken boek van Willeke Los is de resultante van een promotieonderzoek dat aan het begin van de jaren 1990 aan de Universiteit Utrecht van start ging en er in september 2005 officieel werd afgerond. Het opent, niet zonder ironie, met een citaat uit Rousseaus *Émile* (1762): 'tous chemins sont bons, pourvu qu'on arrive'. Het reisdoel van Los bleek uiteindelijk een analyse van de ten dele 17e- en vooral 18e-eeuwse publicaties over opvoeding, die de voorbode hebben gevormd van de pedagogische vernieuwingen rond 1800. De auteur schotelt haar lezers in het algemeen een erg verzorgd overzicht voor van het historisch ideeëngoed dat in deze periode in Nederland opgeld deed.

Het boek biedt in de eerste plaats een uitvoerige en gedetailleerde ideeëngeschiedenis. Los richt haar aandacht op cultuur; zij beschouwt de toenemende aandacht die

opvoeding in de 18e eeuw te beurt valt als teken van een cultuurkritische *Wende*. De pedagogische ideeën over opvoeding werden gelezen als vorm van cultuurkritiek, als vorm van onvrede met de geest van de tijd. De verhoogde aandacht voor opvoeding is dan (onder meer) de keerzijde van het zedelijk verval dat Nederland volgens tijdgenoten zou kenmerken. Enige nostalgie naar de Gouden Eeuw speelde bij die kritiek op de verslapping van zeden en moraal zeker een rol. Tegelijk gelden die cultuurkritische pedagogische ideeën als wegbereider van de moderne, 19e-eeuwse pedagogiek.

In de inleiding wordt gesteld dat de prijsverhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem het centrale onderwerp van dit boek vormen, maar dat stemt niet overeen met datgene wat in het corpus wordt gepresenteerd. De meeste aandacht gaat uit naar de veronderstelde voorlopers en bronnen van de auteurs die deze prijsverhandelingen schreven. Los wijdt meer dan de helft van haar boek aan Jacob Cats, John Locke, Jean Pierre De Crousaz, Justus van Effen en Jean-Jacques Rousseau. Feitelijk kan men stellen dat De Crousaz' publicaties het centrale onderwerp van dit boek vormen. Zijn werk en de receptie ervan in Nederland worden zeer uitvoerig besproken; aan zijn persoon en werk (vooral *Traité de l'Éducation des enfans*) wordt een sleutelrol in het 18e-eeuwse cultuurkritische pedagogische landschap toegedicht. Het is wellicht ook niet toevallig dat op de omslag van dit boek de titelplaat prijkt van een van De Crousaz' publicaties (en niet van een van de Haarlemse prijsverhandelingen)!

In het tweede deel van het boek worden dan, na een inleidend hoofdstuk over de achtergronden van de prijsverhandelingen, de twee

prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem behandeld die opvoeding en onderwijs tot onderwerp hadden: de ene (uit 1761) over lichamelijke opvoeding, de andere (uit 1763) over de geestelijke en zedelijke vorming van het kind. Vele thema's passeren de revue: de pleidooien voor borstvoeding, de kritiek op het inbakeren, het belang van lichamelijke harding en beweging, de verwaarlozing van de opvoeding van meisjes, het verschil tussen ware en valse beschaving, de godsdienstige opvoeding en gewetensvorming, de verhouding tussen huiselijk en publiek onderwijs, etc. Los maakt zelf weinig selecties; het hele spectrum wordt op eenzelfde wijze gepresenteerd. De teneur van het boek is dat die pedagogische thema's, en de manier waarop zij aan de orde worden gesteld, voortborduren op het werk van Rousseau, De Crousaz, Van Effen, etc.

Los blijft in haar boek steeds dicht bij de teksten zelf; het lijkt haar vooral te gaan om de getrouwe weergave van de 18e-eeuwse standpunten. De grootste moeilijkheid waarmee de sociologisch geïnteresseerde lezer van dit boek te maken krijgt, is mijns inziens het ontbreken van een rode draad, van een specifiek perspectief. Er wordt in de epiloog wel een begrip geïntroduceerd, dat de theoretische kern zou vatten van de 18e-eeuwse cultuurkritiek: het ideaal van inclusief burgerschap. Maar in het corpus van het boek is dat begrip nauwelijks aanwezig. Ook aan de dubbele pedagogische doelstelling die als de titel van dit boek fungeert, opvoeding tot mens en burger, wordt in het boek geenszins op een systematische manier aandacht besteed. Los' leidraad is de chronologie van de geselecteerde publicaties. Met mijns inziens als negatieve consequentie dat de

besproken prijsverhandelingen vooral als logische uitvloeisels van eerdere cultuurproducten worden gepresenteerd en niet ook als antwoorden op structurele problemen die zich in de 18e eeuw voordeden.

Los' exclusieve aandacht voor cultuur en cultuurkritiek heeft dus een keerzijde. Het leidt tot een sterk persoonlijk gekleurd relaas: cultuur wordt aan personen, aan de denkkracht van individuele auteurs toegeschreven. Er is nauwelijks aandacht voor maatschappelijke structuren en hun evolutie. Maar structurele veranderingen kunnen de plausibiliteit van bestaande denkbeelden ter discussie stellen en/of nieuwe visies overtuigingskracht verlenen. Los' boek had naar mijn mening, bijvoorbeeld door de aandacht voor publiek onderwijs (onderwijs voor allen) in samenhang met de teloorgang van de traditionele standenmaatschappij te zien, meer eenheid kunnen krijgen. Door meer aandacht te besteden aan structuurveranderingen was een betere verantwoording van de geselecteerde én niet-geselecteerde literatuur mogelijk geweest. Of de evolutie van de cultuur dan vooral in termen van voortschrijdend inzicht beschreven kan worden, is niet zeker. Als lezer kan men vermoeden dat de lange ontstaansgeschiedenis van dit proefschrift enkele van de vermelde kritiekpunten kan verklaren. Los heeft haar reisdoel in de loop van haar promotietraject wellicht meer dan eens bijgesteld. Ook hebben in de loop der jaren verschillende thema's in de wetenschappelijke discussie in het algemeen aan belang gewonnen, c.q. ingeboet. De verschillende hoofdstukken van dit boek (die ten dele op eerder gepubliceerde artikelen zijn gebaseerd) dragen daarvan mogelijk de stempel. Dat geldt vooral voor het thema 'inclusief burgerschap', dat zo'n prominente plaats

in de epiloog inneemt, maar met uitzondering van enkele passages over de spectatoriale geschriften van Justus van Effen elders in het boek niet voorkomt. Bovendien zit er, naast veel lezenswaardig materiaal, heel wat herhaling in dit boek. Dat maakt dat een lezer die het boek in zijn geheel doorneemt, zelf over een lange adem dient te beschikken.

Raf Vanderstraeten

Zwemer, J. (Red.)
Zeeland 1950-1965

Vlissingen: Den Boer/De Ruiter, 2005, 648 pp.
ISBN 90 74576 56 7

Op de voorzijde van *Zeeland 1950-1965* prijkt een foto uit 1962 waarop de verweerde gezichten van Zeeuwse arbeiders afgebeeld staan. Ze werken niet op het land, zoals we in een agrarische provincie misschien zouden verwachten; nee, ze zitten in een bus die hen van het Zuid-Bevelandse Rilland naar de Hero-fabrieken in Breda brengt. De pendel, zoals deze vroege vorm van forenzen genoemd werd, typeert op intrigerende wijze de veranderingen in de Zeeuwse samenleving tijdens de jaren vijftig en zestig.

Het kloeki *Zeeland 1950-1965* is het tweede deel van een serie over het naoorlogse Zeeland dat onder redactie van de historicus Jan Zwemer tot stand kwam. Met het boek willen Zwemer en zijn coauteurs – vijf historici, een socioloog en een sociaal-geograaf – het beeld bijstellen van de modernisering van de 'enclave Zeeland' zoals geschetst werd door Schuyt en Taverne. In hun standaardwerk over de jaren vijftig, *1950. Welvaart in zwart-*

wit. stellen zij namelijk dat zowel de Zeeuwse bevolking als het openbaar bestuur lange tijd weerstand boden tegen de industrialisatie. In navolging van het Deltaplan werd de provincie in 1959 door de overheid bestempeld als ontwikkelings- en probleemgebied. Sturing van bovenaf, door planologen en beleidsmakers, resulteerde toen uiteindelijk in de modernisering van Zeeland met als boegbeelden de Deltawerken en de grootschalige industrieën in het Westerscheldebekken (Schuyt en Taverne, 2000, pp. 113-114).

In *Zeeland 1950-1965* stelt Zwemer de vraag centraal of de ontwikkelingen die in deze periode plaatsvonden wel zozeer van bovenaf geleid waren. Die vraag beantwoordt hij door op politiek-bestuurlijk niveau het moderniseringsdebat te reconstrueren. Daarnaast brengt hij de concrete ontwikkelingen in de verschillende onderdelen van de Zeeuwse samenleving in kaart. Aan de hand van deze tweeledige benadering bestrijken Zwemer en zijn coauteurs zowel het economische als het sociaal-culturele terrein. Economische veranderingen, zoals onder andere in de vlasnijverheid, de textielindustrie en het toerisme komen aan bod, maar ook de sociale thematiek zoals de beginnende secularisering, de electorale verschuivingen en de veranderende gezagsverhoudingen in de Zeeuwse samenleving worden besproken.

De belangrijkste conclusie is dat de modernisering van Zeeland veel meer gekenmerkt werd door geleidelijke verandering op lokaal en regionaal niveau dan door sturing van bovenaf. De pendel vanuit Tholen en Sint-Philipsland (hoofdstuk 16) is daar een sprekend voorbeeld van. Vanaf de jaren dertig werden op deze schiereilanden vaste arbeiders steeds meer vervangen door losse krachten. Veel arbeiders wisten door het bewerken

van een lapje pachtgrond de onzekerheid van de seizoenswerkloosheid nog lange tijd het hoofd te bieden. Desalniettemin had de mechanisatiegolf van de jaren vijftig een definitieve arbeidsuitstoot uit de landbouw tot gevolg. De oplossing kwam niet van overheidswege (industrialisatie), maar men vond zelf een antwoord door te gaan pendelen naar de havens en fabrieken in Zuid-Holland en Noord-Brabant. De reistijd bedroeg dan wel meer dan drie uur, maar het werk was vast, werd beter beloond en men voelde zich meer gewaardeerd. Ook belangrijk: men kon in het eigen dorp blijven wonen en het eigen stukje land bewerken.

Ingrijpende economische veranderingen werden op lokaal niveau steeds verschillend opgevangen, afhankelijk van factoren in de dorpsamenlevingen zelf, zoals geloofsovertuiging en bevolkingsgrootte. Tholen had z'n pendelarbeiders, op Walcheren ontwikkelde men het toerisme. Traditionele bindingen op het gebied van beroep, woonplaats en regio werden in heel Zeeland slechts geleidelijk vervangen door nieuwe.

De meeste hoofdstukken in *Zeeland 1950-1965* zijn meer beschrijvend dan analytisch van aard. In chronologische volgorde behandelen de auteurs uitputtend de verschillende ontwikkelingen. Door de vele beleidsmakers, gedeputeerden en lokale bewindslieden die de revue passeren, zijn sommige hoofdstukken, bijvoorbeeld die over de streekplannen en de gemeentelijke herindelingen, wat langdradig. Het boek hinkt ook een beetje op twee gedachten. Enerzijds poogt men aan de hand van een bestuurskundig begrippenkader een bijdrage te leveren aan het wetenschappelijk debat over de modernisering van Nederland in de jaren vijftig en zestig. Anderzijds doelt het boek ook op de geïnte-

resseerde Zeeuw die de personen en gebeurtenissen uit deze periode tot in detail voorgespiegeld wil krijgen.

In de nuance zit echter ook de kracht van *Zeeland 1950-1965*. Door de veranderingen in deze periode in al hun regionale en lokale verscheidenheid te beschrijven, weten Zwemer en consorten het bestaande beeld bij te stellen. Het boek laat op overtuigende wijze

zien dat de (historische) werkelijkheid vaak weerbarstiger en complexer is dan moderniseringstheorieën doen geloven.

Schuyt, K. & Taverne, E. (2000), *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Hilde Bras